

3 פדוקס ושמו דיסטופיה
איך ולמה התאהבה
האנושות ביצירות
עתידניות מדנאות

מאת: אלי אשד // איור: עובדיה בנישו

"אדם הוא כמו רומן: עד העמוד האחרון אינך יודע איך זה ייגמר; אחרת, זה לא יהיה שווה את הקריאה"
 יבגני זמייאטין, 'אנחנו'

אוטופיה היא לכאורה דבר פשוט וקל להבנה. היא אם כן השאיפות. היא הגשמת הפוטנציאל של הקיום האנושי. היא התגלמות הפנטזיה הקפיטליסטית שנגמרת בישיבה על המזח במכנסיים מופשלים ועם חכה ביד מול קו האופק האינסופי. היא החלום האמריקאי של ההתיישבות בארץ המובטחת, ארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות. היא החלום התנ"כי על מסע מדבר לעבר הארץ המובטחת, ארץ זבת חלב ודבש. אוטופיה היא הדבר הטוב הזה שייחייך אלינו מתוך החשכה ברגע שנעצום את העיניים, ברגע שנעז להתנתק לרגע מהמציאות ולחלום בהקיץ. אבל אוטופיה היא גם מתעתעת. היא התשובה של הדייג העני, זה שכבר יושב על המזח במכנסיים מופשלים עם החכה ביד מול קו האופק האינסופי, לכל הרודפים אחר החומר כאמצעי להשיג את המנוחה. היא אינספור מדפים מבבלים במרכול השפע האמריקאי. היא מקום שבו תחת מעטה החלב והדבש עלולים להימצא גם עקרבים.

כי אוטופיה היא עניין של פרספקטיבה. אוטופיה עבור האחד היא סטירת הלחי המצלצלת עבור האחר. הרי מה הן אפשרויות בלתי מוגבלות עבור אדם קשה החלטה ממיילא, אם לא אסון; ומה הם חלב ודבש עבור האדם הטבעוני, למשל, אם לא לעג לרש. וכך, כל אימת שהאוטופיה פרוצה לפרשנויות שונות, או מתקלקלת מבלי שתצליחו לזכור היכן הנחתם את פתק ההחלפה, אזי מתגנבים אליה על קצות האצבעות כל הספקות, מכרסמים בה קשוי היומיום, מטפטים עליה אגלי הזיעה של הכאן והעכשיו. החיים, פעמים רבות, הם לא בדיוק מה שמכרו לכם, הם לא מה שפנטזתם עליו בהקיץ, הם לא מה שחלמתם עליו כשנגעתם ברקיע השביעי. האוטופיה, למעשה, יכולה להתברר מהר מאוד כדיטופיה.

"ב-2025 האנשים הטובים ביותר לא ירוצו לנשיאות - הם ירוצו כדי להישאר בחיים"
 סטיבן קינג, 'הנרדף'

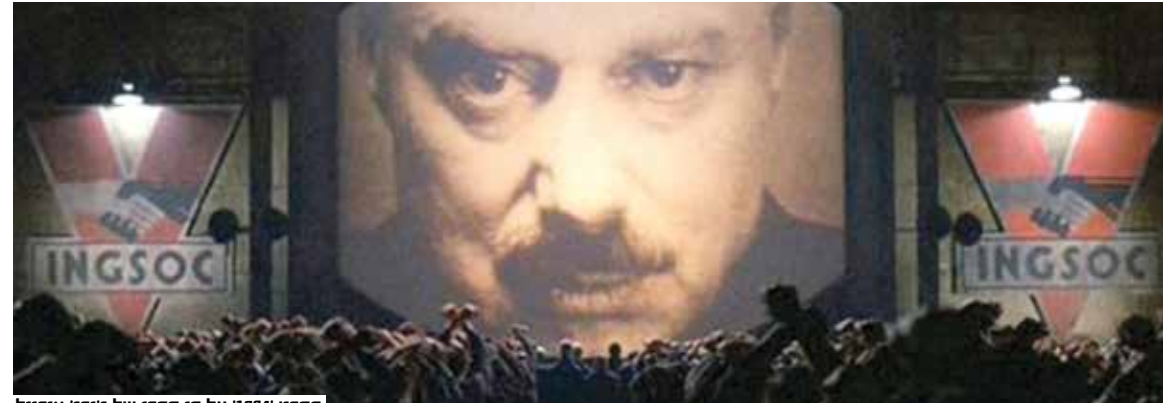
אוטופיות אפשר למצוא כבר בתקופה ההלניסטית, בסיפורים על ספנים שהפליגו למקומות מיושבים רחוקים או למקומות בעלי פוטנציאל התיישבות. האב המייסד של האוטופיה היה ככל הנראה אפלטון, שכתב בשנת 390 לפני הספירה את החיבור 'המדינה' (במקור 'הפוליטיאה'), שבו תיאר את המדינה האידיאלית בעיניו. אבל מכיוון שאוטופיה היא כאמור מושג תלוי נקודת מבט, מקום וזמן, המדינה שמתאר אפלטון בחיבורו היא בדיעבד לא פחות מאשר האבטיפוס של המדינות הטוטליטריות של המאה ה-20, וניתן למצוא קווי

דמיון בינה לבין השלטון של היטלר או סטלין. אם מנתחים את 'המדינה' ממרחק 2,400 שנים, המדינה על פי אפלטון מנוהלת על ידי שלטון קשוח, נוגדת את חירות האדם, שולטת על מחשבותיו ועל חייו של האזרח ואינה מיטיבה עמו.

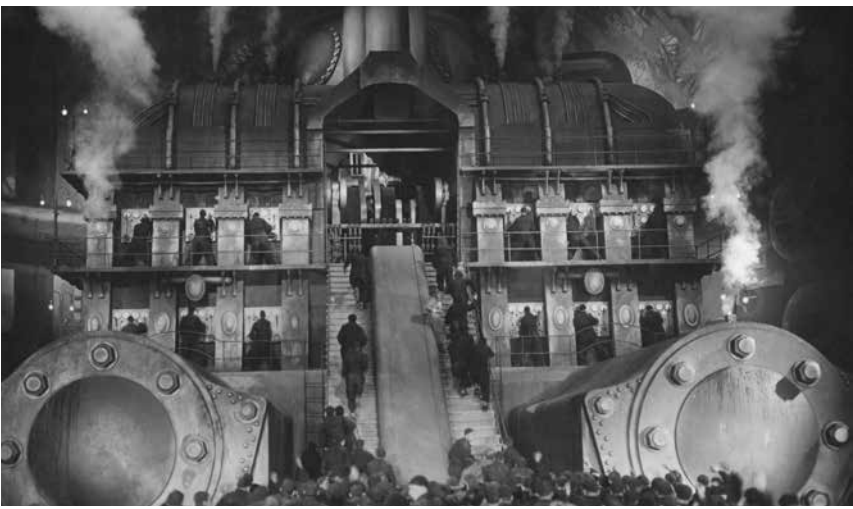
בספרו 'החברה הפתוחה ואויביה' (1945), מבקר הפילוסוף קרל פופר נחרצות את השאיפה לחברה אוטופית על בסיס טענותיו כלפי היסטוריוציסטים (תיאורטיקנים של התפתחות תרבותית) כמו אפלטון, הגל ומרקס. פופר טוען: (1) להיסטוריוציזם אין תוקף מדעי; (2) חברה אוטופית היא חברה שאינה ניתנת לשינויים (ויש לכך סיבה פשוטה: אוטופיה היא מצג אידיאלי, מושלם, ואם הכול מושלם הרי שאין סיבה לשנות אותו; ובהמשך לאותו קו מחשבה, כל שינוי באוטופיה מוכרח להיות בגדר הרעת המצב, ומכאן שזו אינה אוטופיה). אם מחברים את שני הדברים שאומר פופר, אפשר להבין משהו מעניין לגבי אוטופיות: אין לנו מושג אם החברה האוטופית היא באמת אוטופית, בגלל שאין לתיאוריות האלו כל תוקף מדעי. ואם אנחנו לא בטוחים שזו אכן אוטופיה, וגם אי אפשר לשנות בה דבר, יכול להיות שנדפקנו. פופר שממש לא רצה שנידפק, ניסה לשכנע את העולם לזנוח את רעיון האוטופיה ולהתמקד בדמוקרטיה.

המונח 'אוטופיה' - שלו שתי משמעויות ביוונית: אוטופוס, 'שום מקום'; ואיוטופוס, 'מקום טוב' - הומצא על ידי הפילוסוף והפוליטיקאי האנגלי תומאס מור שכתב את 'אוטופיה' (1516). הספר מגולל את סיפורו של הספן רפאל היתלודיאוס, שמתאר באור אידיאלי את מדינת אוטופיה, בניגוד לאופן שבו התנהלה החברה האירופית במאה ה-16. המשטר המוצג בספר מהווה ביקורת כלפי המדינות הנוצריות ומקדש את הרציונל והשוויון, אף שמור עצמו היה נוצרי אדוק. בעקבות הספר ולאחר שסירב להכיר בעליונותו של הנרי השמיני על פני האפיפיור נרדף מור על ידי השלטון, הואשם בבגידה ולבסוף הוצא להורג. כמו במקרה של 'המדינה', טענו פילוסופים ליברלים במאה ה-20 כי 'אוטופיה' הוא אחד מאבות התפיסה הטוטליטרית, ואילו פילוסופים מרקסיסטים שיבחו את הספר בתור אחד ממבשרי הסוציאליזם.

אחרי 'אוטופיה' עלתה הפופולריות של היצירות האוטופיות שניסו לתאר איך אפשר לבנות חברה אידיאלית ואיך היא צריכה להיראות. השורה התחתונה שיצאה מאותם סיפורים הייתה שהגיע הזמן לשנות את השיטה; יש אי שם חברה טובה יותר עם רעיונות גדולים יותר שצריכים להתפשט ולזרום גם לאירופה. במרכז האוטופיות עומדים הרציונליזם והמדע. הקדמה, כך סברו האוטופיסטים הגדולים, תשנה את השאיפות והאינטרסים האנושיים לטובה. האינטלקטואל האנגלי פרנסיס בייקון מתאר בספרו 'אטלנטיס החדשה' (1624) חברה מאושרת בעלת יכולות טכנולוגיות מתקדמות המתגוררת באי שבמרכזו עומד מכון למחקר מדעי. בעקבות רעיונותיו של בייקון הוקמה בלונדון החברה המדעית המלכותית של בריטניה. הספרות האוטופית הגיעה לשיאה במאות ה-18 וה-19,

הסרט '1984' על פי ספרו של ג'ורג' אורוול

הסרט 'מטרופוליס' של פריץ לאנג

אוטופיה ודיסטופיה הן אחיות תאומות אך לא זהות. האוטופיה היא נקודת מבט אופטימית שמבטיחה את הטוב אם נשנה את דרכנו; ודיסטופיה היא התוצאה המוקצנת והפסימית של מה שעלול לקרות אם נמשיך באותה הדרך

כשברחבי אירופה החלו לצוץ אישים שקראו את הרעיונות הנשגבים בספרים והחליטו לאמץ אותם גם במציאות. המהפכן הצרפתי רובספייר ניסה להקים מדינה תבונית, להילחם בעשירים ולבטל את הפולחן הנוצרי באמצעות טרוה, ואילו נפוליאון החדיר בהשראת האוטופיות שינויים במשטר ובחברה הצרפתית, כמו הקמת המשטרה. באמצע המאה ה-19 נולדה התנועה הקומוניסטית במטרה ליצור חברה אוטופית שתשאר מאחור את הרעות החולות של החברה הקפיטליסטית ושל החברה האגררית הפרימיטיבית. אלא שבמציאות התברר כי החברה הזאת רחוקה מלהיות אוטופית. הניסיונות של המנהיגים הקומוניסטים ברוסיה (לנין וסטלין), בסין (מאו צה טונג) ובקמבודיה (פול פוט) ליצור חברה מושלמת, נגמרו בטרור אכזרי וברציחתם של עשרות מיליוני בני אדם.

"כאשר אדם אינו יכול לבחור, הוא חדל מלהיות אדם"
 אנטוניו ברג'ס, 'תפוז מכני'

כתוצאה מהייאוש שהתלווה לניסיון להקים חברה מושלמת, צמחה תנועה ספרותית חתרנית שכונתה "אנטי-אוטופיה" ומאוחר יותר "דיסטופיה". המונח "דיסטופיה" (או "קקוטופיה", הלחם של "עולם" ו"רע") נולד בנאומו של הפילוסוף האנגלי ג'ון סטיוארט מיל בבית הנבחרים על המצב הגרוע ששרר באירלנד ב-1868. ספרי הדיסטופיות תיארו את מה שקורה לאותן חברות מושלמות-לכאורה: אם הן מושלמות, הן לא מנסות להשתפר. ואם הן לא מנסות להשתפר, נוצר ניוון. ומהו ניוון או דריכה במקום אם לא דיכוי האדם החופשי. ואם יש דיכוי - מי בכלל רוצה לחיות באוטופיה שכזאת. ואם אפילו מישוהו אחד לא רוצה לחיות באוטופיה שכזאת, הרי שזו כבר לא אוטופיה. אוטופיה ודיסטופיה הן אחיות תאומות אך לא זהות. שניהן מהוות ביקורת כלפי החברה הקיימת, אבל כל אחת מהן משתמשת בטכניקה שונה: האוטופיה היא ניסיון לתקן את הקיים מנקודת מבט אופטימית שמבטיחה את הטוב שיכול לקרות לנו אם נשנה את דרכנו; ואילו דיסטופיה היא התוצאה המוקצנת והפסימית של מה שעלול לקרות לנו אם נמשיך באותה הדרך.

את ראשית הז'אנר אפשר לייחס לסופר המדע הבדיוני ה"ג וולס" (מכונת הזמן, 'האי של ד"ר מור', 'מלחמת העולמות'), וולס, שכתב על נושאים כמו הנדסה גנטית, על מסעות בזמן ועל פלישה ממאדים לכדור הארץ, נחשב אוטופיסט גדול ששידר אופטימיות באשר לעתיד אם רק יתממשו תחזיותיו והצעותיו. בספרו 'העתיד לבוא' (1933), שבו כתב את ההיסטוריה של העתיד עד שנת 2106, הוא מתאר את נפילת הקפיטליזם, חוזה את הטרור הנאצי ואת המלחמה הגדולה שתבוא בעקבותיו, ולבסוף את

ההקמה של מדינה אוטופית שמודרכת על ידי אנשי מדע. רק על חורבות העולם הישן, חשב וולס האופטימיסט (כפי שהאמינו גם הקומוניסטים והפשיסטים), יכול לקום עולם חדש וטוב יותר.

אבל בד בבד נודע וולס גם כספקן ואבי אבות הדיסטופיה. בספרו 'כאשר הישן התעורר' (1899) הוא מתאר אדם שחי במאה ה-19 ומתעורר בשנת 2100 לעולם גרוע יותר, שבו בני מעמד הפועלים משועבדים בידי אליטה מרושעת. הוא מנסה להנהיג מהפכה, אך הסיפור מסתיים מבלי שנדע מהן תוצאות המאבק והשלכותיו. במלחמה הפנימית בין האוטופיה לדיסטופיה שהתחוללה במוחו של וולס, ניצחה הפסימיות. בערוב ימיו, בעקבות עליית הנאציזם, הגיע וולס למסקנה הסופית שהמין האנושי אבוד. וולס האופטימי והאומלל מת אכול ייאוש. בצוואתו ביקש שיכתבו על מצבתו: "אמרתי לכם, טיפשים ארוכים שכמותכם."

"יום אחד כבר לא נגיד 'הם עוקבים אחריי בטלפון'. בסופו של דבר נאמר 'הטלפון שלי מרגל אחריי'"
 פיליפ ק' דיק

באופן כללי, הייאוש נעשה נוח יותר בקרב סופרי הדיסטופיות דווקא ככל שהתפתח השימוש במדע וטכנולוגיה. המרכיב המרכזי בספרים האוטופיים הפך פתאום לכלי הנשק העיקרי כדי להמחיש את העובדה שהולך להיות רע לתפארת. כמו שהמדע נתן, המדע גם לקח. הטכנולוגיה הפכה את המלחמות למשוכללות יותר ואת הקורבנות לרבים יותר, סייעה בדיכוי למשטרים האפלים, וההישענות עליה יצרה תוהו ובהו - הן במציאות והן בדיסטופיות. אם באוטופיה המדע משחרר את האדם מכבליו, בדיסטופיה הוא כובל אותו מחדש. הסופר האנגלי א"מ פורסטר תיאר בסיפור הקצר 'המכונה עוצרת' (1909) עולם תתי-קרקעי הנשלט בידי מכונת ענק - כנראה התחזית המוקדמת ביותר שמזכירה במידת מה את רשת האינטרנט - בתרחיש שמוצג כאוטופי

עד הרגע שבו המכונה משתבשת והכול מתמוטט. במקרים אחרים, האדם פשוט נשלט על ידי רובוטים ומכונות, כמו בסרט 'מטרופוליס' של פריץ לאנג (1927) ובספר 'עולם חדש מופלא' של אלדוס האקסלי (1932). האקסלי, בן למשפחת ביולוגים ואחיו של ג'וליאן האקסלי, הכיר היטב את וולט, ידיד המשפחה. כשהוא שמע את אחיו ואת וולט מדברים ביניהם שעות וימים על הספר שכתבו במשותף, 'מדעי החיים', המתאר עולם שנעשה טוב יותר באמצעות הנדסה גנטית - הוא היה מזועזע. 'עולם חדש מופלא' הוא העמיד אפשרות הפוכה לחלוטין: עתיד דיסטופי שבו החברה מחולקת למעמדות שונים שנקבעים בהתאם להנדסה גנטית. 'מטרופוליס' מתאר עיר עם שני מעמדות - קפיטליסטים שחיים על הקרקע, ופועלים שחיים בתת-תנאים מתחת לאדמה. במקרה הזה הטכנולוגיה - רובוט שמחליף את מנהיגת הפועלים מריה - היא זו שגורמת למרד הפועלים באדונים. היטלר וגבלס, שצפו בסרט ואהבו אותו, ביקשו למנות את לאנג לשר תעשיית הקולנוע הגרמנית, אך הבמאי היהודי נמלט מגרמניה לארה"ב.

"מי ששולט בעבר שולט בעתיד; ומי ששולט בהווה שולט בעבר"

ג'ורג' אורוול, 1984

הדיסטופיות מעבירות בדרך כלל ביקורת על חברות, תנועות ומשטרים קיימים, בעיקר נגד קפיטליזם ('מטרופוליס' ו'עולם חדש מופלא'), קומוניזם ('1984' ו'אנחנו') של יבגני זמיאטין) ופשיזם ('האיש במצודה הרמה' של פיליפ ק' דיק). האזרחים במשטרים האלה יהיו בדרך כלל ברגים חסרי חשיבות, לפעמים הם מספרים סידוריים ולפעמים מסמכים בירוקרטיים. השלטון מוצג כמדכא, מניפולטיבי, אכזרי, כזה שדוגל בשטיפת מוח ובמחיקת הפרט תוך שהוא נעזר בטכנולוגיה ובתעמולה. לדיסטופיות ישנם מרכיבים שחוזרים על עצמם: השלטון הדיסטופי נוהג למחוק את ההיסטוריה, לעוות אותה באמצעות מניפולציות או להמעיט בערכה, שכן עם ללא עבר אין לו עתיד - והמסר הזה נמצא בראש האינטרסים של מי שרוצה לדכא את העם; התקשורת החופשית אינה קיימת - ומי ששולט במידע ובוחר מה לספר ומתי זהו השליט, בעזרת מסכי ענק בעלי מסרים תועמלניים חוזרים ונשנים; התרבות היא מצרך נדיר. אין סרטים, אין ספרים, אין מחזות. תרבות הפנאי נקבעת מלמעלה הן מבחינת התוכן, הן מבחינת המיניון והן מבחינת התומון; בדיסטופיה אין אלוהים ואין פולחן דתי. יש אח גדול, יש שליט, אבל אין דמות רוחנית - לא מציאותית ולא מדומינת,

בסרט 'סוילנט גרין' מטפל המשטר בבעיית צפיפות האוכלוסין בקשיחות קניבלית - המזון שמיוצר על ידי הפועלים עשוי מבני אדם

לא בשר ודם ולא מופשטת. כולם פה כדי לסגוד לשליט, שלא יאפשר לאף אחד לגנוב ממנו את הפוקוס. את החגים הדתיים יחליפו אירועים שנקבעים על ידי השלטון. חלק מהדיסטופיות מתאפיינות בסימון סכנות קיומיות אפשריות שלפעמים נגזרות מהמצב תחת שלטון טוטליטרי ולפעמים מהוות בעצמן את תרחיש האימים, החל בהידרדרות מוסרית ('תפוז מכני'), עבור בצפיפות אוכלוסין ('סוילנט גרין') וכלה בתקלה מדעית קולוסאלית ('12 קופים'). מבין כל המשטרים, מבקרת הדיסטופיה באופן מיוחד את הקומוניזם. הסופר הרוסי האנטי-קומוניסטי יבגני זמיאטין פרסם ב-1920 את ספרו 'אנחנו', המתאר את העתיד בעוד אלף שנה לאחר הקמת המדינה האחת השולטת בעולם כולו ונשלטת בידי מנהיג כל יכול. הספר, שמבקר את משטר לנין, זכה להיות הראשון שנאסר בידי הצנזורה הקומוניסטית; וזמיאטין הוגלה מארצו וככל הנראה ניצל ממוות פוטנציאלי - הגורל הצפוי לו עם עליית סטלין לשלטון.

לזמיאטין הייתה השפעה עצומה על ג'ורג' אורוול. ב-1984, שנכתב ב-1949, מתאר אורוול משטר ששולט בכל פרט של הקיום האנושי. אורוול התבסס על המשטר הסטליניסטי, שהקפיד למחוק ממאגרי מידע, מאנציקלופדיות ומספרי עיון שמות של אנשים שעוררו עליהם את זעמו של השליט, כמו לאון טרוצקי, ניקולאי בוכארין, גרגורי זינובייב ואחרים שחתרו נגד הקומוניזם מבפנים ושיתפו פעולה עם האויב הקפיטליסטי מבחוץ. לצד הגורל הפרטי האכזרי שכלל רדיפה והוצאה להורג, ניסה השלטון לשכתב את ההיסטוריה ולבנות מחדש את זיכרונות כלל החברה. אורוול כתב על מדינה עתידנית שבה מושתת שלטון טוטליטרי מדכא ופועלת משטרת המחשבות שמטרתה להגביל את היכולת של הפרט. הנתיבים נמצאים תחת פיקוח וניטור תמידי של "האח הגדול", מחשבותיהם מצונזרות על מנת להגביל את השליטה העצמית, שפתם מצטמצמת כדי שלא תתעורר חשיבה ביקורתית, וההיסטוריה שלהם משוכתבת על ידי פקידי השלטון. למעשה, זהו תיאור די מדויק, אם כי קיצוני מאוד, של ברית המועצות באותה תקופה.

הסופר האנגלי בריאן אולדיס מתאר ב'אויבי המשטר' (1978) את כדור הארץ בעוד מיליון שנה כנשלט על ידי גזע אוטופי, מנקודת מבט קומוניסטית, כלומר רציונלי ומשוחחרר מכל רגש. העלילה מתמקדת ביכולת הישרדותית בעקבות מפגש בין הגזע השולט לגזע נחות שנקלע למקום - ומשתמשת באמצעי מעקב בנוסח הקג"ב.

ב'קיר החלומות' של גרהם דנסטן מרטין (1987), בריטניה היא מדינה קומוניסטית במאה ה-22 שנשענת על מנגנון כפייה של מחיקת חירות האדם בסגנון אורוולי. האליטה חוגגת על חשבון האזרח הדחוק, הקלגסים ששים להרוג כדי לשמור על השקט ברחובות, ו"המנהיג האהוב" נוטל מהאנשים את חלומותיהם ואת הזכות לחלום. כמו טובייטולוגים ומומחי מודיעין רבים במערב, גם מרטין לא הצליח לזהות את שלבי הקריסה הסופיים של ברית המועצות ארבע שנים בלבד אחרי פרסום הספר.

יוצא דופן בהצלחתו לחזות את נפילת האימפריה הוא אנדריי אמלריק, אינטלקטואל סובייטי שפרסם ב-1970 את הספר 'האם תמשיך ברית המועצות להתקיים

'תפוז מכני' של סטנלי קובריק

וודי אלן ב'ישנוני'

'סוילנט גרין'

